

Sociální původ, vzdělání, kariérní strategie a motivace patrimoniálních úředníků na schwarzenberském panství Hluboká nad Vltavou v 17. a 18. století.

MATLAS, Pavel. Sociální původ, vzdělání, kariérní strategie a motivace patrimoniálních úředníků na schwarzenberském panství Hluboká nad Vltavou v 17. a 18. století. In: Sborník archivní prací. Praha: Odbor archivní správy a spisové služby MV, Roč. 61, č. 2 (2011), s. 435-463. ISSN 0036-5246.

Schwarzenberkové patřili k největším pozemkovým vlastníkům v habsburské monarchii, vlastnili několik desítek panství a statků. Řízení tolika hospodářských a správních statků však bylo mimořádně komplikované. Schwarzenberkové proto vytvářeli komplikovaný správní systém, který v mnohém navazoval na dosavadní místní administrativní praxi. Systém byl koncipován tak, aby eliminoval komunikační bariéry, které byly dány především kulturními rozdíly (sociálními a jazykovými). Jejím hlavním posláním bylo zprostředkování informací mezi centrem (majitelem) a místními vrchnostenskými kanceláři. Zároveň ji však od počátku koncipovali tak, aby plnila i (sebe)kontrolní funkce, které měly zajistit efektivní činnost místních vrchnostenských úřadů a zároveň maximálně snižovat jejich svrchovanost a svévoli.

Vrchol schwarzenberské správní hierarchie představovala dvorská kancelář, která měla nejvyšší exekutivní pravomoc nad veškerým pozemkovým vlastnictvím tohoto rodu v Čechách, Štýrsku i na území Římsko-německé říše. Jako osobní poradní orgán doprovázela vládnoucího Schwarzenberka na všech jeho cestách. V čele dvorské (později ústřední) kanceláře stál úředník, jehož označení se v průběhu času měnilo. Zpočátku byl titulován jako hraběcí rada a od roku 1721 jako dvorní rada. Zodpovídal za dohled nad politickými, hospodářskými a právními záležitostmi všech schwarzenberských držav. Nižší stupeň představovali vrchní hejtmané. Ti kontrolovali podřízené patrimoniální úřady, zprostředkovali korespondenci mezi panskými hejtmany a dvorskou kancelář, vyhodnocovaly pravidelné měsíční a výroční hospodářské zprávy a rozhodovali o dalším úředním postupu v případě mimořádných aktuálních událostí. Schwarzenberkové obsazovali funkci vrchního hejtmana vždy jen úředníky, kteří měli dlouhodobé zkušenosti s českým prostředím a ovládali oba zemské jazyky, němčinu i češtinu. Nejnižší stupeň, lokální vrchnostenské kanceláře představovaly bezprostřední společenské rozhraní, kde se tváří v tvář střetávali zástupci vrchnosti s poddanými. Tito místní vrchnostenští úředníci jednotlivých panství tvořili jeden z vrcholů vlastního mocenského pole.

Bylo zvykem, že lokální úředníky jmenoval sám majitel panství. Podle vlastnoručních konceptů a poznámek na písemnostech se aktivně podílel na obsazování kanceláří jen první z „českých“ Schwarzenberků – Jan Adolf. Jeho nástupci se již spoléhali jen na návrhy a doporučení svých vrchních hejtmanů. Aktivní role Jana Adolfa při výběru místních správních úředníků se zřetelně nejvíce projevila právě na panství Hluboká nad Vltavou. Zatímco si Schwarzenberkové obvykle ponechávali ve svých službách většinu původních správních zaměstnanců, na Hluboké, jejíž správa byla za hrabat Marradasů patrně ve velmi špatném stavu, došlo krátce po zakoupení panství k úplné výměně špiček tamní administrativy.

Ještě v předbělohorském období, byla místa hejtmanů hlubockého panství vyhrazena příslušníkům nižší rodové šlechty. Teprve během třicetileté války začali na vrchol patrimoniální hierarchie pronikat dlouholetí vrchnostenští úředníci neurozeného původu. Z hejtmanů, kteří řídili hlubocké panství v letech 1661-1765, se šlechtickým predikátem titulovali čtyři. Žádný z nich však nepatřil ke staré rodové šlechtě. V pobělohorském období hledali profesní uplatnění ve vrchnostenských službách častěji příslušníci ostatních privilegovanějších vrstev, jako měšťané královských měst či královští svobodníci. Pokud se pro kariéru vrchnostenského úředníka rozhodli, nastupovali díky dosaženému vyššímu, někdy dokonce univerzitnímu vzdělání, přímo do vyšších administrativních míst. Z 13 hejtmanů, kteří řídili hlubocké panství mezi léty 1661-1765, měli vysokoškolské vzdělání jen dva – František Vojtěch Körner a Antonín de Bossi. Pro kariéru ve vrchnostenské správě neměl od druhé poloviny 17. stol. zásadní význam šlechtický původ, ani univerzitní vzdělání, ale praktické dovednosti, které úředníci získávali postupným střídáním na nižších místech administrativní hierarchie. Na hlubockém panství ve druhé polovině 17. a převážné části 18. stol. tvořili naprostou většinu úředníci poddanského původu.

Z oněch 13 představitelů hlubockého panství pocházelo z poddaného venkovského obyvatelstva prokazatelně nejméně 7 osob, z toho 3 z vesnického a 4 z městského prostředí. Čtyři hejtmané byli navíc s hlubockým panstvím spojeni nejen svou úřední kariérou, ale i rodinným původem.

Nezbytným předpokladem pro přijetí do panské kanceláře byla základní gramotnost, ta ovšem nebyla ničím samozřejmým. Úroveň výuky i docházky na vesnických školách byla velmi nízká. Potomci stávajících kancelářských zaměstnanců měli možnost se učit psát a číst od svých otců. Kvalitnější vzdělání poskytovaly městské a klášterní školy, studium na těchto školách si ale mohli dovolit jen movitější poddaní, zpravidla ve výsadním postavení. Prostí venkované mohli získat vzdělání také díky finančním podporám vrchností, které si tímto způsobem cíleně vyhledávaly nadané a schopné jedince pro svou patrimoniální správu. Při jejich výběru nehráli roli jen dosavadní znalosti a schopnosti, ale také bezprostřední vazby na osoby, které by mu pomohly získat nezbytná doporučení. Těmito přímluvci bývali faráři nebo nižší panští zaměstnanci, například panští pojezdni nebo lovčí, kteří přicházeli do přímého kontaktu s vrchnostenskými úředníky a ojediněle dokonce i přímo s majiteli panství. Mezi podporovanými studenty se také často vyskytovali synové vesnických rychtářů. Ti komunikovali díky svým úředním povinnostem osobně s vrchnostenskými úředníky častěji než ostatní vesničané, a měli proto více příležitostí navázat s nimi osobní vazby a využít jich k získání protekce pro vlastních potomky.

Na vrchnostenské úředníky nebyly kladeny vysoké nároky. V druhé polovině 17. století vycházeli při řízení hospodářské agendy z obecných zásad tradičního trojpolního hospodářství a především dlouholetých zkušeností místních hospodářských zaměstnanců (šafářů, poklasných, lesmistřů apod.). S tím jak stoupal tlak majitelů na zvyšování výnosů z jejich dominií, však přestávaly tyto tradiční postupy stačit a radu, jak řízení hospodářských odvětví zefektivnit, tak hledali stále častěji v odborné literatuře. Také v oblasti přenesené agendy docházelo ke zvyšování odborných nároků. Například v oblasti soudní agendy to pro úředníky, kteří až na naprosté výjimky neměli právnické vzdělání, ani jeho základy, to znamenalo seznámit se s obsahem kodexů a norem vlastním studiem. Otázkou však je jak tito lidé, kteří byli celou svou úřednickou kariérou vychovávaní zejména jako hospodáři, právním textům porozuměli a jak je dokázali používat v praxi.

Kariéra vrchnostenského úředníka poddanského původu, který předtím nedosáhl vyššího vzdělání a nenastoupil rovnou do vyšších pater úřednické hierarchie, začínala zpravidla v jeho 13 až 16 letech na místě písařského mládence. Každý z vyšších úředníků měl k dispozici alespoň jednoho, později dva až tři písařské mládence, kterým z vlastních prostředků zajišťoval stravu i ošacení a dohlížel na jejich vzdělávání a výchování. Zpočátku bývali pověřováni jen drobnými kancelářskými úkoly, aby se postupně seznamovali s vyřizováním kancelářské agendy. Největší důraz se během těchto učňovských let kladl pouze na úhlednost písma a jazykové znalosti. Písařští mládenci, kteří ovládali oba zemské jazyky slovem i písmem, měli předpoklady k dalšímu služebnímu postupu. Většina vyšších úředníků ovládala navíc také latinu. Její znalost byla proto v hodnocení kancelářského personálu rovněž zvlášť vyzdvihována, stejně jako pracovitost či píle. Jiné dovednosti (například početní) nebo znalosti právních předpisů se v hodnocení již nezohledňují. Přihlíželo se spíše k osobním povahovým vlastnostem adeptů – poslušnosti, věrnosti a mravnosti. Pokud byl písařík nadřízenými doporučen, mohl během následujících let vystřídat hned několik (ideálně všechny) úseků vrchnostenské správy (úřady důchodního, hospodářského, purkrabího, obročního). Pokud v nich obstál, mohl po zhruba 6-8 letech dosáhnout pozice listovního písaře. S tímto poměrně vysokým společenským postavením v úřednické hierarchii bylo spojené nemalé finanční i materiální zajištění v podobě stálého platu, deputátních dávek potravin, palivového dříví i služebního bytu. Podstatnou část svých finančních prostředků (80 zlatých ročně) musel však vrchnostenský písař investovat zpět do vlastní reprezentace. Bez ní by si stěží udržel společenskou prestiž a autoritu, kterou nutně potřeboval, aby mohl hájit zájmy vrchnosti před poddanými a posuzovat sporné záležitosti těch, z nichž sám vzešel.

Nejvyšším představitelem panství byl hejtman. Ten odpovídal jak za činnost všech podřízených administrativních odvětví, tak sám řídil veškerou přenesenou správní agendu. Jeho roční příjmy se odvíjely od velikosti panství, které spravoval. S těmito řídicími funkcemi byly spojeny i podíly z poplatků vybíraných od poddaných za jednotlivé úřední úkony (např. zápis do pozemkové knihy). Vrchnostenská úředníka byli proto

finančně velmi dobře zajištění a mohli se na rozdíl od představitelů vesnických a městských samospráv plně věnovat plnění svěřených povinností. Všechny tyto finanční příjmy jim umožňovaly dosáhnout a udržet si vysoký životní standard. Potvrzením sociálního vzestupu bylo vyplacení z poddanské závislosti a přijetí mezi plnoprávné měšťany královských měst. S úřadem byla spojena i materiální odpovědnost, případným škodám se majitelé panství snažili zabránit pomocí věrnostní přísahy, kterou musel složit každý z úředníků, a zaplacením služební kauce. V případě hlubockého hejtmana byla výše této kauce zhruba jedna třetina jeho ročního platu.

K úspěšné kariéře ve vrchnostenské správě, která mohla být završena až vyplacením z poddanské závislosti a přijetím mezi plnoprávné měšťany královských měst, však nestačily jen horlivost, píle, administrativní a jazykové znalosti. Nezbytným předpokladem k dalšímu kariérnímu vzestupu bylo navázání nadstandardních osobních vztahů s nadřízenými. Modelovým příkladem úspěšné úřednické kariéry prostého venkovana, kterému se podařilo dosáhnout nejvyšších pater v patrimoniální byrokracii, je životní dráha Jana Karla Zelenky. Narodil se jako syn vesnického kantora. Jeho otec mu poskytl nejen základy vzdělání, ale zajistil mu i přímluvu u vrchnostenských úředníků, s nimiž přicházel do styku při bohoslužbách v kostele, kde hrával na varhany. Doporučení mohl poskytnout i jeho strýc, který v roce 1718, kdy jeho synovec Jan Karel vstupoval do panských služeb, zastával již úřad vrchního hejtmana třeboňského panství. Poté, co vystřídal nižší písařská místa na Hluboké, v Protivíně a Třeboni, se Jan Karel Zelenka ve svých 27 letech vrátil zpět na Hlubokou, kde se stal prvním kancelářským písařem. Jako jediný z místních písařů ovládal vedle němčiny a češtiny také latinu, měl proto ke kariérnímu vzrůstu ty nejlepší předpoklady. Jeho další úspěšnou kariéru odstartoval však až sňatek s Marií Annou Sybilou, dcerou hlubockého hejtmana Františka Vojtěcha Körnera. Díky němu si Zelenka zajistil protekci vlivného nadřízeného a začal skutečně neochvějně stoupat v úřednické hierarchii. V několikaletých relativně krátkých intervalech vystřídal několik funkcí a svůj služební postup završil v roce 1763, kdy byl jmenován hospodářským radou a vrchním ředitelem veškerých schwarzenberských panství v Čechách. Je to příklad toho, že pro úspěšnou kariéru úředníka 18. stol. bylo mnohem důležitější uzavření manželství s dcerou nadřízeného, než například s dcerami z nobiletovaných rodin, jak tomu bylo v první pol. 17. stol. Titul „urozený vladyka“, vyhrazený původně jen pro příslušníky nižší šlechty, začali na schwarzenberských dominiích užívat automaticky po nástupu do úřadu hejtmana. Šlo tedy o oboustranně výhodný vztah klienta a patrona. Na jedné straně získával tchán-nadřízený od svého zetě-podřízeného záruku naprosté osobní loajality; na druhé straně byl zainteresován na jeho úspěšném kariérním postupu, který přinášel záruku vyššího materiálního zázemí pro jeho dceru a její potomky.

Díky těmto účinným sňatkovým strategiím, přímému pokrevnímu příbuzenství a kmetrovství se postupem doby z patrimoniálního úřednictva stávala pevně semknutá korporativní skupina, kde nepanovaly jen hierarchicky uspořádané vztahy nadřízenosti a podřízenosti, dané v institucionální rovině různými typy normativních nařízení. Její členové se vzájemně podporovali při kandidatuře na významnější úřednické pozice a společně hájili své zájmy. Vnitřní stabilizace tohoto systému se však nedostavila okamžitě, ale vyžadovala delší čas. Efektivitu patrimoniální správy podlamovala korupce úředníků. Přijímání úplatků se mělo sice trestat pokutou, v praxi však udělování a přijímání účelových darů představovala zcela běžný prostředek k utváření a upevňování mezilidských vztahů. Prokázat jim takové jednání, natož přímé zneužití služebních pravomocí k vlastnímu obohacení, se však díky těmto pevným korporativním vztahům podařilo jen zcela výjimečně. Téměř jediným prostředkem, kterým mohli majitelé panství zabraňovat vzniku těchto vazeb, byl princip pravidelného překládání na nová působiště. Formálně byl tento postup zdůvodňován vzděláváním úředníků, kteří se mohli seznámit se širokou škálou administrativních postupů, jak se na různých místech vyvinuly v závislosti na místní tradici.

Většina zjištěných, písemně doložených přestupků se však týká jen nižších kancelářských písařů, kteří buď zneužili svých pravomocí až příliš primitivním způsobem, nebo si dosud nezískali ochranu dostatečně vlivného nadřízeného, který by jejich provinění dokázal zamlčet. Odradit úředníky se vrchnosti nedařilo ani za cenu poměrně přísných tělesných trestů, nebo v případě větších finančních částek propuštění ze služby a odvedení na vojnu. U vyšších úředníků se podařilo ve sledovaném období prvních sta let schwarzenberského panství na Hluboké prokázat závažnější zneužití úředních pravomocí jen v několika ojedinělých případech. Největším

doloženým trestem zůstává peněžité pokuta 100 zlatých vyměřená hlubockému hejtmanu Felixi Maxmiliánu Linterovi za hrubé nedostatky v depozitních účtech. Na podobné nesrovnalosti v účetních knihách z této doby, kdy nesouhlasí dokonce ani prosté aritmetické součty v jednotlivých rozpočtových kapitolách, lze přitom narazit poměrně často. K prohřeškům svých řídicích úředníků zůstávali Schwarzenberkové poměrně shovívaví a místo tvrdších trestů se pokoušeli zvýšit jejich motivaci k svědomitějšímu plnění jejich služebních povinností neustálým apelováním na jejich čest a oddanost. I po odhalení závažnějších nedostatků odcházeli dotčení z vrchnostenských služeb především na vlastní žádost. Předcházeli tak ztrátě cti a dobrého jména, které bylo spojeno se svědomitým plněním svěřených povinností. Na propuštění, tím spíše na exemplárním postihu vrcholného představitele byrokratického aparátu, kterým by utrpěla čest provinilého úředníka, neměl osobní zájem ani majitel panství, který by tím snižoval autoritu celé vrchnostenské správy v očích poddaných. Jejich důvěra ve spravedlivé rozhodování místních patrimoniálních úředníků byla k řádnému plnění vysokých urbaniálních povinností nezbytná. V zájmu dalšího bezproblémového výkonu správy dominia museli proto majitelé panství postupovat tak, aby ochránili čest a dobré jméno vrchnostenské byrokracie jako celku. K přeložení na nižší místa nebo k propuštění ze služby nepřikročili Schwarzenberkové dokonce ani v případech, kdy se prokázalo, že úředník na svěřené úkoly zjevně nestačil.

Schwarzenberkové zjevně nestáli o to propustit nebo exemplárně potrestat každého provinilého úředníka, do jehož vzdělání již v minulosti investovali čas i nemalé materiální a finanční prostředky. Důvodem byl obecný nedostatek schopných a dostatečně kvalifikovaných osob, které by mohly úřady v patrimoniální správě zastávat. V době prohlubující se byrokratizace poptávka po těchto úřednících dalece převyšovala nabídku na pomyslném trhu pracovních sil. Skutečnost, že ani za opakované chyby při výkonu přenesené agendy nehrozily úředníkům žádné významnější sankce a nadřizení se spokojovali jen s napomenutím a slibem odstranění vytknutých nedostatků, se proto negativně promítala do přístupu úředníků k těmto povinnostem.

Prosazování vrchnostenských nařízení v každodenní praxi navíc negativně ovlivňovaly také obecné nedostatky celé vrchnostenské administrativy – nízké odborné teoretické vzdělání, klientelismus a korupce. Nespornou předností pobělohorské vrchnostenské byrokracie však bylo, že její členové pocházeli v naprosté většině ze stejných společenských vrstev jako lidé, jejichž spory, provinění a přestupky vyšetřovali a soudili. Znali proto mentalitu poddaného obyvatelstva a jejich životní podmínky mnohem lépe, než kdyby pocházeli z vyšších, třebaže obecně vzdělanějších vrstev. Jak lze vidět z protokolů výslechů, které sami s obviněnými poddanými vedli, rozuměli jejich myšlenkovým stereotypům, a proto vrchnostenští úředníci dokázali velmi dobře odhadnout smysl jejich jednání a posoudit, třeba i zdánlivě skrytý význam jejich obranných argumentů. Tyto pozitivní i negativní rysy vrchnostenské byrokracie zásadním způsobem ovlivňovaly charakter celé patrimoniální správy.